

Intertextual Influences in the Plan Design of Pre-Islamic Iranian Palaces and Palaces of the First and Second Abbasid Periods (132/334 AH)¹

Nasibe Shahmansuri², Hossein Soltanzadeh³, Kaveh Bazrafkan⁴, Amirhossein Garakani⁵

Received: 2025-01-27, Accepted: 2025-05-11
DOI: 10.22034/rau.2025.2051773.1139

Abstract

The subject of the research is to examine the reflection of Iranian architectural culture on the architecture of Abbasid palaces with an intertextual approach. The research aims to examine the social and cultural factors in the persistence of Iranian social traditions in the first and second Abbasid centuries and to compare the plans of some palaces of these two periods to discover similarities and differences in the organization of plans and functions. The research questions are to identify Iranian architectural patterns in organizing the plans of Abbasid palaces and the role of Iranian politicians in cultural reflection. The research is fundamental regarding results and consequences; from a temporal, cross-sectional, and retrospective perspective; from a logic of implementation, it is deductive and based mainly on inductive arguments; and from a processual, qualitative, and historical-interpretive approach. Cultural phenomena play the role of independent variables, and the shape and design of architectural areas and spaces play the role of dependent variables. The statistical population in terms of time and space is the first and second Abbasid periods (132/334 AH). The spatial scope includes all the capitals under the Abbasid Caliphate's rule. Information collection is descriptive-analytical and comparative, and involves collecting library documents and texts. Examining the formal, spatial, and structural

1. This Paper is based on the first author's PHD dissertation titled "Explaining the Reflection of Iranian Architectural Design in Palaces of the Early Centuries after Islam (Case Study: The Role of Iranian Architecture in the Design of Abbasid Palaces)." It is being conducted at the Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, under the guidance of the second author and the consultation of the third and fourth authors.

2. Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: nasibe.shahmansuri@iau.ac.ir

 0009-0006-2558-9116

3. Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

Email: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

 0000-0003-3974-5205

4. Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: kav.bazrafkan@iau.ac.ir

 0000-0002-5106-3699

5. Department of Architecture, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: sagarakani@iau.ac.ir

 0009-0005-7030-4741

relationships between Iranian and Abbasid palaces reveals strong inter-architectural connections in their intercultural context. With the influence of Iranian culture in the Abbasid court due to the presence of Iranians in all military and national affairs and the effort to strengthen, continue, and make their social and cultural traditions effective, this relationship has not stopped at one level. It is not a relationship solely through form and collage, but a broader relationship through common concepts between a network of works, so that the depth of the themes of the work has expanded. For example, we can mention the ritual and ceremonial ceremonies in the Abbasid court, reflected in architectural spaces. In the organization of palaces such as Qasr al-Zahab, Jusaq Khaqani, Jafari Palace, and Belkoura, we witness indirect and hierarchical spaces and accesses for public and special ceremonies, the presentation of the army, and the curtain ceremony, modeled after Iranian architecture. The history goes back to Pasargadae and Persepolis. We witness the continuation of these architectural patterns in Sassanid palaces, including the Palace of Khosrow in Qasr Shirin and the Palace of Ctesiphon near Baghdad, the capital of the Abbasids, which could have been a good example for modeling in organizing the plan of the Abbasid palaces.

The architectural design of the public doors in the palaces—Jawsaq al-Khaqani, Jafari, and Belkhoura—serves as an entrance hall similar to those found in Iranian government-residential gardens, functioning as courts and administrative spaces. This style can be compared to the facade of the Kasra Arch in Ctesiphon and the Sarvestan Palace. The cross-shaped throne hall with a combination of dome and porch, often placed in the central core of the palace with a perspective and a facade, is also a sign of precisely simultaneous and graded emphases that were closely related to the spatial hierarchy of the palace, which had a long history in ancient Iran and somehow emphasized the position of the caliphate of the king over his subjects. Iranian examples of this are the Palace of Khosrow in Qasr-e-Shirin and the Palace of Damghan, repeated in the organization of the Abbasid palaces: Qasr-al-Zahab, Jawsaq al-Khaqani, Jafari Palace, and Belkoura. Patterns of ancient Iranian ritual symbols, including the placement of a water basin at the entrance to ritual and public buildings such as the Palace of Khosrow, the Palace of Bishapur, and the Palace of Ctesiphon, can be seen in the palaces of Jusaq Khaqani, Jafari, and Belkoura. The use of ceremonial stairs and emphasis on the entrance, such as in Persepolis, Khosrow Palace in Qasr Shirin, and the use of three-span arches, such as in Damghan Palace and Khosrow Palace, as well as the proximity of residential and government palaces and their surrounding gardens and polo playing fields to fill the leisure time of the Arab caliphs in the style of the Iranian kings, also has a cultural origin that has been reflected in the architectural spaces of the palaces: Jawsaq al-Khaqani, Jafari, and Belkoura. These palaces largely extend the Sassanid palace design. Additionally, analysis of the gardens surrounding the aforementioned palaces reveals the presence of Persian-style four-garden layouts, which warrants further exploration in future research.

Keywords: Culture, Iranian architecture, Palace, Sassanid, Abbasid

تأثیرات بینامتنی در طراحی پلان کاخ‌های ایرانی پیش از اسلام و کاخ‌های دوره اول و دوم عباسی (۱۳۲/۳۳۴ق)^۱

نسبیه شاه‌منصوری^۲، حسین سلطان‌زاده^۳، کاوه بذرافکن^۴، سید امیرحسین گرکانی^۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳-۱۱-۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴-۰۲-۲۱

DOI: 10.22034/rau.2025.2051773.1139

چکیده

موضوع تحقیق بررسی بازتاب فرهنگ معماری ایران بر معماری کاخ‌های عباسی با رویکرد بینامتنیت است. هدف پژوهش بررسی چگونگی تداوم بعضی طرح‌های معماری پیش از اسلام ایران در برخی از کاخ‌های دوره عباسیان و مقایسه تطبیقی پلان برخی از کاخ‌های این دو دوره جهت کشف شباهت و افتراق در سامان‌دهی پلان‌ها و عملکردها است. سؤالات پژوهش شناسایی الگوهای معماری ایرانی در سامان‌دهی پلان کاخ‌های عباسیان و چگونگی نقش دولتمردان ایرانی در بازتاب فرهنگی است. ماهیت پژوهش کیفی و روش تحقیق تاریخی-تفسیری با رویکرد تفسیری و بینامتنی است. پدیده‌های فرهنگی، نقش متغیرهای مستقل و شکل و طرح عرصه‌ها و فضاهای معماری، نقش متغیرهای وابسته را دارند. جامعه آماری برحسب قلمرو زمانی و مکانی عبارت است از دوره اول و دوم عباسی (۱۳۲/۳۳۴ق). محدوده مکانی تمامی پایتخت‌هایی که تحت حاکمیت خلافت عباسی بود را در برمی‌گیرد. گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای است. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که روابط بینا معماری قوی میان شبکه‌ای از آثار به واسطه مفاهیم مشترک وجود دارد که تا عمق مضامین اثر گسترش پیدا کرده است. در سامان‌دهی کاخ‌های جوسق خاقانی، جعفری، بلکورا و قصرالذهب شاهد فضاها و دسترسی‌های غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی برای مراسم بارعام و بارخاص و عرض لشکر و مراسم پرده‌برداری با الگوبرداری از فرهنگ و معماری ایرانی هستیم. تالار تخت چلیپایی شکل با ترکیب گنبد و ایوان با دور نماسازی و صفه‌سازی در هر چهار کاخ قابل مشاهده است. الگوبرداری از نمادهای آئینی ایران باستان از جمله قرارگیری حوض آب

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «تبیین چگونگی بازتاب طراحی معماری ایرانی در کاخ‌های قرون نخستین پس از اسلام (بررسی موردی: نقش معماری ایرانی در طراحی کاخ‌های عباسیان)» به‌راهنمایی نگارنده دوم و مشاوره نگارندگان سوم و چهارم در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی در حال انجام می‌باشد.

۲. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: nasibe.shahmansuri@iau.ac.ir

0009-0006-2558-9116

۳. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

0000-0003-3974-5205

۴. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: kav.bazrafkan@iau.ac.ir

0000-0002-5106-3699

۵. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: sagarakani@iau.ac.ir

0009-0005-7030-4741

به چند شکل در پاس داشت هویت ایرانی نقش ایفا کرده‌اند؛ مهم‌ترین تلاش آنها در حوزه فرهنگ بود، از آنجایی که «برخورد فرهنگی پویاترین عامل و محرک تاریخ است» (بارنز، ۱۳۶۷). این بزرگان نیز از این روش استفاده کردند. با تلاش وزرای این خاندان، آداب‌ورسوم دربار ساسانی به دربار عباسی راه یافت. با توجه به مباحث طرح‌شده و نفوذ فرهنگ ایرانی و شباهت دربار عباسی به دربار ساسانی احتمال تأثیرپذیری معماری این دوره از معماری ایرانی بسیار است. هدف این تحقیق بررسی بازتاب فرهنگ معماری ایران بر معماری کاخ‌های عباسی است. سؤالات پژوهش شناسایی الگوهای معماری ایرانی در سامان‌دهی پلان کاخ‌های عباسیان است.

پیشینه تحقیق

پوپ، (۱۳۹۰): در کتاب *سیری در هنر ایران (از دوران پیش‌ازتاریخ تا امروز)* به بررسی معماری ساسانی و تزئینات بناها پرداخته است. گیرشمن (۱۳۹۰): در کتاب *هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی* به معماری و تزئین بناها در دوره پارتی و ساسانی می‌پردازد و هنر ایران را با هنر همسایگانش می‌سنجد و نفوذ فرهنگ و تمدن ایران را در دنیای متمدن کهن آشکار می‌سازد. کرسول (۱۳۹۳): در کتاب *گذری بر معماری متقدم مسلمانان* با ارائه فهرستی از آثار و بناهای بر جای مانده از معماری اسلامی با ترتیبی تاریخی در دو بخش با عناوین «امویان» و «عباسیان» به شرح و تحلیل دقیق آثار صدر اسلام تا نیمه دوم قرن سوم پرداخته است. در این میان به برخی از کاخ‌های عباسی نیز اشاره شده است که بیشتر توصیفی است. ایتنگهاوزن و الگ گرابر (۱۳۹۸): در کتاب *هنر و معماری اسلامی* در بخش‌های جداگانه به توصیف معماری برخی از مساجد و آرامگاه‌ها و ابنیه غیر مذهبی از جمله برخی از کاخ‌ها و هنرهای تزئینی دوره عباسی در تاریخ (۱۲۹-۳۲۹ هجری) و ایران در تاریخ (۱۷۸-۴۰۳ هجری) پرداخته است. هیلن براند (۱۳۹۳): در کتاب *معماری اسلامی* به توصیف برخی از کاخ‌های عباسی پرداخته است. و در کتاب *هنر و معماری اسلامی* با توجه به بستر اجتماعی و سیاسی و اقتصادی موجود در دوره عباسی از جمله تأثیرات نهضت ترجمه و نفوذ ایرانیان در دربار به گرت‌برداری شهر مدور بغداد از الگوهای ساسانی نظیر فیروزآباد و دارگرد و مرو اشاره می‌کند که بیشتر مقایسه شهرسازی است و به امکان الگو برداری کاخ خلیفه از معماری ایرانی اشاره‌ای نکرده است.

در ورودی بناهای آیینی و عمومی و زمین بازی چوگان برای پر کردن اوقات فراغت خلفای عباسی به سبک شاهان ایرانی نیز منشأ فرهنگی دارد که در فضای معماری کاخ‌ها نمود پیدا کرده است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ، معماری ایرانی، کاخ، ساسانیان، عباسیان

مقدمه

فرهنگ ایرانی تأثیر عمیق و گسترده‌ای بر معماری اسلامی داشته است. این تأثیرات در طول تاریخ به دلیل روابط فرهنگی و سیاسی میان ایران و سرزمین‌های اسلامی، به‌ویژه در دوره‌های مختلف، به‌وضوح قابل مشاهده است. تعیین جهت مسئله پژوهش حاضر سعی در تبیین مبانی تأثیرگذار در تداوم سنن اجتماعی و فرهنگی ایرانی در دوران نخستین حکومت عباسیان و مقایسه تطبیقی پلان برخی از کاخ‌های ایرانی و عباسی جهت کشف شباهت و افتراق در سامان‌دهی پلان‌ها و عملکردها است. محدوده زمانی تحقیق دوره اول عباسی (دوره صدساله ۱۳۲/۲۳۲ ق) و دوره دوم: از حکومت متوکل در سال ۲۳۲ هجری تا فتح بغداد به دست آل‌بویه در سال ۳۳۴ هجری است. زیرا در این دوره زمانی مرکز حکومت از دمشق به بغداد (دل ایرانشهر)، مجاورت تیسفون پایتخت ساسانیان منتقل شد. انتقال پایتخت به‌نوعی انتقال از جهان رومی به جهان ایرانی بود. در واقع بین‌النهرین از استان‌های مهم شاهنشاهی ساسانی بوده و پایتخت ۷۷۷ ساله ایران در آن قرار داشته است (گدار، ۱۳۹۵: ۴۲۵). و در قرون متمادی سنت‌ها و سوابق ملی و هنری ایران در آنجا ریشه‌دار شده بود. نهضت ترجمه نه در مکه محل ظهور اسلام و نه در دمشق (پایتخت امویان)، بلکه در بغداد با اتکا به دانش ایرانیان و ترجمه متون از پهلوی و یونانی به عربی حاصل شد.

عباسیان در قرون نخستین خلافت برای قوام و دوام حکومت خویش از بزرگان ایرانی از قبیل دبیران، نظامیان، امیران، دهقانان، شعرا، موبدان و وزیران ایرانی بهره بردند. برخی از این افراد و گروه‌ها در قالب جنبش شعوبیه در جهت حفظ و برتری ایران نسبت به عرب برآمدند و در انتقال و حفظ سنن اجتماعی- فرهنگی ایران باستان به دربار عباسی نقش اصلی را ایفا کردند. این دوران را به ظهور خاندان‌های قدرتمند ایرانی چون برمکیان، خاندان سهل و نوبختی و بنو مُنَجِّم که از همه مشهورتر بودند می‌شناسند. وزیران خاندان برمکی

با کاخ‌های عباسی دارند. انتخاب نمونه‌ها هدفمند و به صورت گزینش کاخ‌هایی است که اولاً اطلاعات کافی درباره معماری و ساخت آنها در اختیار باشد و ثانیاً بیشترین هماهنگی را با تهیه داده‌های مورد پرسش، دارا باشند. جهت نیل به این مقصود کاخ‌هایی بررسی شده که جنبه اقامتی - حکومتی داشته باشند و محل اصلی اقامت خلفای عباسی در پایتخت‌های آنها شامل کوفه و بغداد و سامرا را شامل می‌شود. گردآوری اطلاعات به شکل اسنادی است و در مرحله توصیف، با بهره‌گیری از شیوه کتابخانه‌ای سعی در جمع‌آوری داده‌های پژوهشی گردیده و سپس در مرحله تحلیل سعی در تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده در پرتوی مسئله و سؤالات پژوهش شده است. در این جهت هم تبیین مباحث مورد پژوهش و هم تفسیر آنها مدنظر بوده است. منظور از تبیین فهم فضای زمانی و شرایط فکری، اقتصادی، اجتماعی است که اجزای مختلف موضوع در آن محقق شده است و مراد از تفسیر بررسی ارتباط احتمالی اجزای پژوهشی مذکور با معماری ایرانی می‌باشد. و در پایان داده‌ها به صورت توصیفی و تحلیلی بررسی و طبقه‌بندی می‌شوند.

ادبیات تحقیق

خوانش اثر به صورت انفرادی و بدون در نظر گرفتن لایه‌های متنی مرتبط و مؤثر بر شکل‌گیری اثر، یکی از مشکلات حوزه نقد معماری است. معماری در سیستمی از ارجاعات به متون (آثار) دیگر قرار گرفته و مانند یک گره در درون شبکه است و فهم و خوانش این گره در گرو فهم منظومه تاریخی، فرهنگی و اجتماعی مرتبط با آن است (ضیمران، ۱۳۸۳: ۱۷۳). بینامتنیت واجد رابطه با نشانه‌شناسی و بر اساس آن مانند متن (نامورمطلق، ۱۳۹۵: ۱۱) و خواندن آن مستلزم تأویل نشانه‌ها از جانب مخاطب فضاست (نقره‌کار و رئیس، ۱۳۹۰: ۷) حال اگر نشانه به پیوند دال و مدلول اطلاق و دلالت بر سه وجه مستقیم، ضمنی و ترکیب این دو تلقی شود اجزای اثر معماری مانند کلمه‌های متن است که مخاطب بر اساس پیش‌فرض‌های ذهنی خود توان خوانش آن را خواهد داشت (شیرازی، ۱۳۸۱: ۱۳).

خوانش متنی اثر معماری

روابط بینامتنی میان یک اثر معماری با آثار دیگر بر پایه روابطی است که میان اجزاء درونی آثار شامل فرم، برنامه/نمودار فضایی و ساخت شکل می‌گیرد. مناسبات بینامتنی در معماری و به

هلال بن محسن صابی (۱۴۰۲): در کتاب *رسوم دارالخلافة* به ریشه‌یابی آیین و رسوم ایران باستان در خلافت عباسی پرداخته است. منابع مورد مطالعه در پیشینه تحقیق شامل مطالعات مربوط به دوره عباسی و ایران به صورت مجزا در دسته نخست و منابعی که به مقایسه میان این دو می‌پردازد به عنوان دسته دوم است. مطالعات انجام شده در مورد هر یک از دو بخش یادشده، خود به دو بخش کلی مطالعات تاریخی و عوامل اجتماعی و سیاسی و مطالعات معماری و شهرسازی تقسیم می‌گردد. در بخش معماری و شهرسازی بیشتر به بناهای مساجد و آرامگاه‌ها پرداخته شده است و در مطالعه کاخ‌ها نیز توجه بر شرح و توصیف بنا است. در مطالعات تطبیقی معماری ایرانی و اسلامی نیز بیشتر تأکید بر روی تزیینات و نقوش در کاخ‌ها است. پژوهشگرانی مانند زمانی (۱۳۹۶): در کتاب «تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی» به بررسی ریشه ساسانی برخی از عناصر ایرانی در مساجد و کاخ‌ها پرداخته است ولی بررسی تطبیقی در پلان‌ها و عملکردها صورت نگرفته است. اهمیت این تحقیق بررسی تطبیقی پلان‌ها و عملکردها با تأکید بر تأثیرات فرهنگی است. مقایسه تطبیقی کاخ‌های ایرانی و عباسی با رویکرد بینامتنیت می‌تواند به درک بهتری از ساختارها، تزیینات و کاربری‌ها کمک کند و بازتاب‌دهنده تأثیرات فرهنگی عمیق تاریخ بر روی معماری باشد. همچنین، این بررسی به ما کمک می‌کند تا بینیم چطور معماری به عنوان یک متن فرهنگی، تحت تأثیر واقعیت‌های اجتماعی و تاریخی توسعه یافته است.

روش و رویکرد تحقیق

پژوهش حاضر با دو دسته از داده‌ها روبه‌روست؛ بناهای باقی‌مانده و متونی که درباره آنها بحث کرده‌اند. بنابراین بر سازه‌ای مرکب از این موارد استوار است و از حیث پارادایم‌های سه‌گانه تحقیق، در دسته تفسیرگرایی طبقه‌بندی خواهد شد (گروت و وانگ، ۱۳۹۶: ۳۱-۳۴). با توجه به پرسش‌ها و هدف تبیین شده، تحقیق از نظر نتیجه و پیامد، بنیادی؛ از دید زمانی، مقطعی و گذشته‌نگر؛ از حیث منطق اجرا، قیاسی و مبتنی بر استدلال‌های عمدتاً استقرایی و از موضوع فرایندی، کیفی و با رویکردی تاریخی - تفسیری است. پدیده‌های فرهنگی، نقش متغیرهای مستقل و شکل و طرح عرصه‌ها و فضاهای معماری، نقش متغیرهای وابسته را دارند. جامعه آماری تحقیق از یک سو شامل کاخ‌های عباسی و از سوی دیگر شامل آثاری از معماری ایرانی است که ویژگی‌های مشترکی

عبارتی نقد بینامعماری از تحلیل و نقد اجزاء درونی اثر در شبکه ارتباط متنی با آثار دیگر و در سه لایه مشخص می‌شود. در لایه اول نوع ارتباط بینامتنی مشخص می‌شود که شامل سه سطح است: «درون فرهنگی» و «بینافرهنگی» که مشخص‌کننده واژه‌های مشترک درون‌متنی در یک فرهنگ خاص و یا میان دو و یا چند فرهنگ و زمینه متفاوت می‌شود (نامورمطلق، ۱۳۹۰: ۳۱۷). «افقی» و «عمودی» که نشان‌دهنده این است که این ارتباط در یک نظام نشانه‌شناسانه مشترک مثل دو اثر معماری با یکدیگر و یا در دو متن در دو نظام نشانه‌شناسانه متفاوت مثل ارتباط میان یک اثر معماری با یک اثر ادبی و یا مجسمه‌سازی است (ریسی، ۱۳۹۴: ۵۵). و سطح سوم نشان‌دهنده این است که ارتباط به صورت بازنمایی و با ارجاع مستقیم به اثر پیشین است و یا ارتباطی ضمنی و پنهان از طریق اشاره کردن به مضامین و مفاهیم مشترک شکل گرفته است. در لایه دوم مراتب ارتباط بینامتنی بررسی می‌شود که نشان می‌دهد این ارتباط در یک سطح متوقف شده است و یا تا عمق مضامین اثر گسترش پیدا می‌کند؛ به عنوان مثال ارتباطی صرفاً به واسطه شکل و چند تکه است و یا ارتباطی گسترده‌تر به واسطه مفاهیم مشترک میان شبکه‌ای از آثار وجود دارد. لایه سوم از نتایج بررسی دو لایه اول در هرکدام از اجزاء درونی اثر مشخص می‌شود و نشان می‌دهد که این اثر تا چه اندازه به یک «بافت» و یا «شیء» معماری نزدیک شده است. به عبارتی هر اندازه که روابط میان اجزاء درونی یک اثر با آثار دیگر گسترش یابد، اثر به لحاظ متنی به بافتی چندرنگه تبدیل می‌شود و امکان‌های بیشتری در خوانش ابعاد مختلف اثر از سوی مخاطب ایجاد می‌شود و قابلیت تکثیر و چندمعنایی بودن اثر افزایش می‌یابد و آن اثر به یک بافت معماری نزدیک می‌شود (قاسمی نیا و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۵).

این پژوهش در پی تبیین روابط اجزای درونی کاخ‌های عباسیان و کاخ‌های ایرانیان شامل فرم، نمودار فضایی و ساخت در لایه بینافرهنگی در یک نظام نشانه‌شناسانه افقی به صورت بازنمایی یا ارتباط ضمنی در پی رسیدن به یک بینا معماری ضعیف یا قوی است. جهت نیل به این هدف در ادامه به شرح و سپس مقایسه تطبیقی کاخ‌ها می‌پردازیم.

دارالاماره درکوفه (اموی)^۱

دلایل رابطه دارالاماره با بناهای ساسانی عبارت است از:

اول: اسناد تاریخی موجود و نوشته شده این بنا به فرمان سعد فرمانده عرب و توسط روزبه بن بزرگمهر ابن ساسان همدانی معمار ایرانی ساخته شد. (خلیلی، ۱۳۳۵: ۲۱۷، کرسول، ۱۳۹۳: ۱۴). در سال ۱۷ هجری که کوفه را بنا می‌کردند از آجر و سنگ مرمر و ستون کاخ‌های حیره در ساخت دارالاماره کوفه استفاده کردند. (مرادیان، ۱۳۵۵: ۶). الگوی ساخت دارالاماره کوفه از کاخ‌های حیره آمده است؛ از همان جایی که آجرهای بنا هم می‌آمد (کرسول، ۱۳۹۳: ۱۵). به موجب این نوشته‌ها وقتی وصف بنا را به عمر خلیفه دوم نسبت دادند متغیر گردید و حتی سعد را از حکمرانی کوفه منفصل ساخت و بنا را به آتش کشید زیرا سعد تمام مراسم شاهانه سلسله ساسانی را تقلید کرده بود و عمر تصور می‌کرد تقلید از جلال و شکوه دربار ساسانی سرانجام منجر به استقرار همان وضع در دارالخلافه خواهد شد^۲ (خلیلی، ۱۳۳۵: ۲۱۸).

دوم: تشابه پلان کلی بنا با بناهای دوره ساسانی

۱. از نظر مدخل شمالی، این بنا قلعه دختر فیروزآباد، مربوط به زمان اردشیر بابکان (۲۴۱-۲۲۴ میلادی) را به خاطر می‌آورد. (گذار، ۱۳۹۵: ۱۶۲). در قلعه دختر، دریک ضلع دیوار خارجی، دو برج چهارگوش قرار داشت که از بین آنها به سطحه‌ای، که قلعه را در برداشت می‌رسید. مدخل حصار خارجی دارالاماره عملاً نظیر مدخل قلعه دختر و حیاط خارجی آن نظیر سطحه قلعه مذکور بوده است.

۲. از نظر حیاط داخلی، این بنا به روشنی حیاط‌های دوره ساسانی، از جمله حیاط کاخ فیروزآباد و حیاط کاخ سروستان و به‌خصوص حیاط چهار ایوانی کاخ آشور مربوط به دوره اشکانی را به خاطر می‌آورد. (جدول ۱)

۳. در پس ایوان، اتاق مربع‌شکل شاه‌نشین‌مانندی است که احتمالاً گنبدی کوچک داشته است (کرسول، ۱۳۹۳: ۲۸۵، هیلن براند، ۱۳۹۸: ۱۶۹). چنین ترکیبی، به‌ویژه ایوان سه دهانه با اتاقی گنبدین در پس آن، از الگوهای رایج در معماری ساسانی است که نمونه‌هایی از آن در قصر شیرین و دامغان و کیش و قصر مقاتل (از بناهای پیش از اسلام در میان‌رودان) باقی است.

کاخ‌های سکونتی - حکومتی در عراق دوران عباسی قصر الذهب بغداد

بغداد رسماً دارالسلام نامیده می‌شد و چون فرض بر این بود که

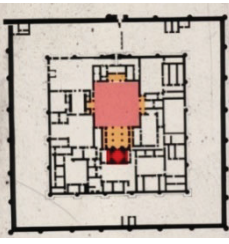
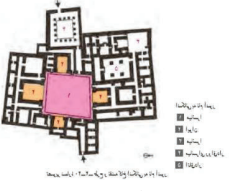
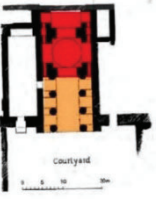
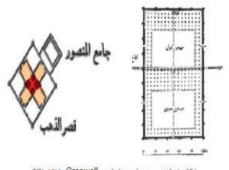

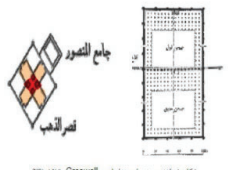
درست در وسط شهر قرار داشت و پیرامون آن منطقه‌ای وسیع خالی از سکنه بود (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۴۳۳). این نماد قدرتمند توفیق دنیوی و قدرت مطلقه سلطنتی در گذشته خاور نزدیک تباری طولانی داشت. منصور الگوی ترکیب معبد و کاخ را از تاریخ ساسانیان پذیرفته بود و از نسبت‌های آن استفاده کرد (مانند دارالاماره مرو). کاخ الذهب به شکل مربع و مشتمل بر یک تالار گنبدپوش مرکزی بوده که از آن چهار ایوان در همان جهت محور دروازه‌ها باز می‌شده و هر یک از آنها به یک حیاط مربع منتهی می‌شده است. در اینجا نیز تمام اجزای معماری ساسانی-ایوان، گنبد، حیاط- مشاهده می‌شود. در «جدول ۱» به این عناصر اشاره شده است.

کاخ‌های حکومتی و اقامتی و تشریفاتی در سامرا دوران عباسی

در برخی از دوره‌های تاریخی به‌ویژه دوره باستان بعضی از فعالیت‌های دیوانی از اهمیتی آیینی نیز برخوردار بودند و برخی از

این شهر در مقام ناف جهان باید سبکی شاهانه داشته باشد. منصور برای تأسیس آن مهندسان و آگاهان را از سرتاسر جهان اسلام فراخواند. آجرهای ویژه‌ای تولید شد و پی‌ریزی شهر در ساعتی سعد که منجمان تعیین کرده بودند، شروع گردید (اتینگهاوزن و الگ گرابر، ۱۳۹۸: ۹۷). پلان آن کاملاً مدور بود. نقشه‌ای به صورت دوایر متحدالمركز که احتمالاً از الگوهای ساسانی نظیر دارابگرد و مرو و فیروزآباد، الگو گرفته‌اند. نمونه آخری (فیروزآباد) به‌طور اخص شایان توجه است. این شهر چون پایتخت ساسانیان بود، نامش اردشیر خره (یعنی شکوه اردشیر)، بیان کلامی مناسب است برای اندیشه نهفته‌ای که به‌طور بصری در هر دو بنیاد پنهان است، اینکه شهر، به‌خودی‌خود، هاله عظیم قدرتی است که حاکم را حلقه زده است (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۳۹۲). ساکنان شهر در محیط بیرونی سکنی داشته‌اند، درحالی‌که قصرخلیفه که در مرکز تلاقی چهار جهت جغرافیایی قرار داشته و به لحاظ اندازه، مسجد کنار خود را کوچک ساخته، گویی در اینجا که خلیفه از خداوند مرتبه‌ای بلندتر یافته است،

جدول ۱. مقایسه تطبیقی پلان دارالاماره کوفه و قصر الذهب بغداد با کاخ‌های ایرانی.

الگوی چهار ایوانی + ترکیب ایوان سه دهانه ناوی شکل با اتاق مربعی گنبد دار در پشت آن		
طرح ۴ ایوانی + ایوان ۳ دهانه + گنبد	الگوی ۴ ایوانی (ایرانی)	ایوان سه دهانه ناوی شکل + گنبد (ایرانی)
 <p>دارالاماره کوفه، (کرسول، ۱۳۹۳: ۱۲)</p>	 <p>کاخ اشکانی آشور، (پوپ، ۱۳۹۰: ۳۳)</p>	 <p>کاخ ساسانی دامغان، (پوپ، ۱۳۹۰: ۲۳)</p>
ایوان سه دهانه ناوی شکل + گنبد (ایرانی)		ایوان سه دهانه ناوی شکل + گنبد (ایرانی)
 <p>پلان مسجد و قصر الذهب بغداد، (کرسول، ۱۳۹۳: ۲۲۹)</p>	 <p>کاخ ساسانی خسرو، (پوپ، ۱۳۹۰: ۳۵)</p>	 <p>جامع المنصور قصر الذهب شکل ۱۱: پلان مسجد جامع بغداد (ص: Creswell, ۱۹۷۸)</p>

باورها و آداب در چگونگی انجام آن فعالیت‌ها و شکل فضاهای معماری مخصوص آنها بازتاب می‌یافته است (سلطانزاده، ۱۳۹۸: ۳۹۳). توجه به سلسله‌مراتب فضایی در یک بنا بر پایه اصول و سلسله‌مراتب آیینی، اجتماعی و اداری یکی از نکته‌های بسیار مهم در طراحی برخی از این فضاها بوده است. اسناد اندک باقیمانده از برخی بناها نشان‌دهنده این موضوع است که سلسله‌مراتب آیینی یا اجتماعی به صورت‌های متنوع در فضای معماری بازتاب می‌یافته است. یکی از روش‌های ساده و معمول، متمایز کردن فضاهای متفاوت توسط اختلاف سطح، ارتفاع، همچنین تزیینات و مانند آن است. در مراسم خاص دربار، شاه کاملاً از دیگران جدا می‌نشست و اشخاص دیگر، بر پایه مقامشان، با فاصله از وی قرار می‌گرفتند. کسانی که جای آنها از شاه دور بود، منزلت پایین‌تری داشتند و اگر دورتر محل قبلی می‌بردند، نشان‌دهنده تنزل مرتبه او بود (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۶۱). بنابراین باید انتظار داشته باشیم که در کاخ‌ها فضایی مهم را برای مراسم باارام در نظر گرفته بوده باشند.

فردوسی در شاهنامه سلسله‌مراتب اجتماعی ایوان کسری در مدائن را این‌گونه شرح داده است:

به نوروز چون برنشستی به تخت
به نزدیک او موید نیک‌بخت
فروتر ز موید مهان را بدی
بزرگان و روزی دهان را بدی
به زیر مهان جای بازاریان
یارا ستندی همه کاریان
فرومایه‌تر جای درویش بود

کجا خوردش از کوشش خویش بود

(شاهنامه به نقل از: سلطانزاده، ۱۳۷۷: ۱۳۸)

درواقع سلسله‌مراتب آیینی در مراسمی همچون پرده‌داری و بارعام و بارخاص و نحوه قرارگیری افراد بر اساس شأن و موقعیت اجتماعی آنها در فضاهای معماری نمود پیدا کرد و الگویی برای نسل‌های بعدی قرار گرفت. در دوران عباسیان نیز با توجه به نفوذ ایرانیان در تمام مناسب لشگری و کشوری و با تلاش وزرای ایرانی، آداب و رسوم دربار ساسانی به دربار عباسی راه یافت و شاهد تداوم این فضاهای معماری در سازمان‌دهی بنای برخی از کاخ‌ها می‌باشیم. شرح ضیافتی که خلیفه متوکل علی الله (۶۱- ۸۴۷ ق) به مناسبت ختنه فرزندش برپا کرده

بود نمونه خوبی است. این واقعه در منابع متعددی شرح داده شده است که مشروح‌ترین شرح آن در کتاب *الديارات* (کتاب خانقاه) توسط علی بن محمد شائبستی آمده است؛ جشن در کاخ بالکووارا در سامرا برگزار شد. متوکل در قلب ایوان اصلی کاخ (فی صدرالایوان) که توسط صد نفر از همراهانش احاطه شده بود، نشست. در مقابل تخت متوکل، هزاران صندلی برای بسیاری از مهمانان دعوت‌شده به مراسم ترتیب داده شد که برحسب رتبه در ردیف‌هایی قرار گرفتند (شائبستی، ۲۰۰۸). در سند دیگری به نقل از هلال ابن صابی مؤلف کتاب *رسوم دارالخلافة* به خلعت دادن عضدالدوله در دوران خلیفه الطائع الله (۹۱- ۹۷۴ ق) در فضایی به نام دارالسلام اشاره می‌کند که افراد برحسب مقام اجتماعی و اداری در فضاها مشخص قرار داشتند.

«الطائع الله رحمة الله بر صندلی برافراشته (سرپر) در مرکز ایوان دارالسلام روی بالشتکی از ابریشم سیاه بافته شده با طلا نشست. صدها خدمتکار از اطرافیان او را در آنجا محاصره کردند... پرده‌ای از سوی عضدالدوله برای نمایش الطائع الله فرستاده شده بود تا چشم سربازی قبل از او به خلیفه نیفتد، بر ستون‌های وسط آویزان شد. و در صحن السلام ریسمان‌ها بر ستون‌ها کشیده شد. دیلمی‌ها و ترک‌ها اولین کسانی بودند که وارد شدند. دیلمی‌ها در سمت چپ و ترک‌ها در سمت راست ایستادند. اشراف، قضات و سایر مقامات بلندپایه پیش از ستون‌ها در دو طرف که بر اساس درجه مرتب شده بودند در صحن بودند... هنگامی که عضدالدوله به آستانه تخت رسید بار دیگر زمین را بوسید و سپس پذیرفته شد و سوگند یاد کرد. سپس او و خلیفه به تالاری که به دنبال اتاق تخت بود رفتند. خلیفه جامه‌های افتخار به او داد» (صابی، ۱۳۹۷: ۹۷).

هلال ابن صابی سه فضای متمایز به لحاظ سلسله‌مراتبی توصیف می‌کند ۱- اتاق تخت که خلیفه و اطرافیان در آن نشسته بودند. ۲- صحن سلام که در آن نظامیان و مقامات بر اساس رتبه در ردیف ایستاده بودند. ۳- و تالار فراتر از تخت که در آن عضدالدوله عبا پوشیده است. همچنین اشاره می‌کند عضدالدوله از یک حیاط به سمت اتاق تخت و سپس به تالار پشت آن رفت و صحن سلام یقیناً یک حیاط باز بود. آویزان کردن پرده در مقابل تخت خلیفه یکی از سنت‌های ساسانیان بود که در این متن به آن اشاره شده و در قسمتی دیگر متن اشاره می‌کند «در صحن السلام ریسمان‌ها بر ستون‌ها کشیده

شد [...]» که نشان می‌دهد صحن سلام ستون‌دار بوده است. می‌توان مسیری را که در اسناد تاریخی توصیف شده است را در پیکره‌بندی فضایی کاخ‌های عباسیان مشاهده کرد: بازدیدکنندگان باید ابتدا از یک حیاط باز عبور کنند، سپس از طریق یک رواق وارد یک سالن عمیق و سرپوشیده شوند. در خلال جلسات رسمی در دارالخلافه سامرا، خلیفه ممکن است در یکی از چهار تالار ستون‌دار یا در یکی از رواق‌ها با همراهان خود نشست باشد، درحالی‌که اکثر مقامات کاخ و نظامیان در حیاط جانبی بیرونی می‌ایستادند. بیشتر آنها محدودیت دسترسی به سالن‌های سرپوشیده داشتند.

جوسق خاقانی یا دارالخلافه

یکی از مشهورترین کاخ‌های دوران اسلامی (مشهور به جوسق خاقانی) را معتصم (خلیفه عباسی ۲۱۸-۲۲۷ ق.)، در زمان احداث سامرا در سال ۲۲۱ ق / ۸۳۶ م بنا نهاد. طرح کلی مجموعه متشکل از دو واحد اصلی با دو نوع الگوی معماری کاخ است (تصویر ۱). کاخ جنوبی (حکومتی - سکونتگاهی) یک بلوک بارعام با صحنی بزرگ دارد و قسمت‌های کوچکی از آن شامل بناهای مسکونی با طرح میان سرا دار است. و کاخ شمالی تقریباً یکسره متشکل از واحدهای مسکونی است (قیومی بید هندی، ۱۳۹۷: ۲۳۰). چنان‌که در تخت جمشید در کاخ‌های سکونتگاهی بخش جنوبی کاخ آپادانا و تالار شورا که بنایی تشریفاتی - حکومتی بودند مشاهده می‌شود بخش سکونتگاهی ضمن متمایز و جدا بودن از بخش دیوان‌خانه، به‌گونه‌ای در کنار آن یا فاصله‌ای اندک از آن ساخته می‌شد.

کاخ جنوبی (حکومتی - سکونتگاهی) - دارالخلافه باب عامه

در میانه جانب غربی، ورودی اصلی کاخ ایوان‌های سه‌گانه‌ای که به باب عامه مشهور است قرار دارد. این ورودی شامل یک ایوان میانی اصلی با طاق آهنگ و دو ایوان با عمق کمتر در دو طرف است. جلوی این دو ایوان نیم گنبدی استوار بر سه کنج هست و پشت آنها اتاق‌هایی مسدود که طاق آهنگ دارد (Northedge, 1993:151).

در متون باب عامه مکان میهمانان رسمی کاخ است. مثلاً در ۲۲۳ ق / ۸۳۸ م که بابک شورشی را به سامرا آوردند، «مردم برای دیدن او از مطیره به باب عامه رفتند و او را به داخل دار

عامه نزد امیرالمؤمنین بردند.» هیلن براند گزارش می‌دهد ایوان رفیع مرکزی باب العامه به عنوان تالار بارعام هر دوشنبه و پنجشنبه مورد استفاده قرار می‌گرفت (هیلن براند، ۱۳۹۳: ۴۴۲). درعین حال، باب العامه به مکان اجرای مجازات در انتظار عمومی معروف است. در ۲۲۶ ق / ۸۴۱ م، «افشین را در باب عامه بر دار کردند تا مردم او را ببینند... جسدش را سوزاندند و خاکسترش را به دجله ریختند» (طبری، ۱۳۵۳: ۱۴۰).

پلکان عظیمی به پهنای ۶۰ متر از مقابل باب العامه پایین می‌رود. در جانب غرب پلکان، آب‌نمایی مربع‌شکل (به ابعاد ۱۳۰×۱۱۵ متر) قرار داشت. از کنار این آب‌نما، جفت دیواری (۲۲۰ متر) به سمت غرب و انتهای باغ امتداد می‌یافت و محور طولی تعریف می‌کرد. احتمالاً این محور معبری تشریفاتی برای دسترسی خلیفه به اسکله‌ای در ساحل رودخانه بوده است. چنین کبکبه‌ای در گزارش مراسم تعیین وارثان متوکل در سال ۲۳۵ ق / ۸۴۹-۸۵۰ م ذکر شده است (طبری، ۱۳۵۳: ۱۷۵-۱۸۲). در منتهای غربی یک مهابتی مربع (۴۸×۴۰ متری) بر سکویی پدیدار است و مکان کوشک باغ را بازمی‌نماید. همچنین یک جفت دیوار (۴۷ متر) در سکوی غرب آب‌نما محور شمالی - جنوبی دیگری تعریف می‌کند. شاید این همان باغ «بستان خاقانی» باشد که در ذکر واقعه‌ای در سال ۲۵۴ ق / ۸۶۸ م آمده و ظاهراً میان جوسق و دجله قرار داشت (Northedge, 1993:150).

قرار گرفتن کاخ روی سکو و استفاده از پله‌های عریض تشریفاتی در بناهای آیینی - سکونتگاهی تخت جمشید در ایران باستان سابقه‌ای طولانی دارد و استفاده از حوض آب در جلوی ورودی بناهای آیینی و عمومی مهم و به‌کارگیری الگوی چهارباغ و استقرار کوشک مربع‌شکل در انتهای باغ مشرف بر رودخانه دجله نیز رنگ و بویی ایرانی دارد که سابقه آن به پاسارگارد می‌رسد. و با توجه به اسناد تاریخی و الگوی معماری باب عامه می‌توان آن را عمارت سردر که در باغ‌های حکومتی - سکونتگاهی ایرانیان به عنوان ساختمانی دیوانی و حکومتی استفاده می‌کردند در نظر گرفت که با نمای طاق کسری در تیسفون و کاخ سروستان قابل مقایسه است.

تالار بارعام

بعد از باب عامه بازدیدکننده از ۵ تالار مستطیل‌شکل عبور می‌کند که عرضی قرار گرفته است و به میان سرایی می‌رسد که

کاخ جعفری یکی دیگر از کاخ‌های عباسی در سامرای کهن که در آن نیز در جانب جنوبی حصار خالی وجود دارد، مؤید این برداشت است. البته قطعاً طرح کلی این باغ با آنچه در جانب غربی قرار گرفته تفاوت دارد (Northedge, 1993:153).

در شاهنامه فردوسی که بر اساس متون کهن به نظم آمده، به الگویی از میدان اشاره شده که آن را می‌توان الگوی اساسی بسیاری از میدان‌های حکومتی - عمومی دانست که آثار آن از تخت جمشید تا نقش جهان و ارگ تهران قابل مشاهده است.

ز ایوان و میدان و کاخ بلند
ز پالیز و گلشن ارجمند

(شاهنامه به نقل از: سلطانزاده، ۱۳۹۸: ۳۵۸)

در بخش اول به ایوان واقع در بالای کاخ بلند مستقر در کنار میدان اشاره شده است که هنگام برگزاری مراسم رژه و حرکت دسته‌های نظامی یا مردم؛ مقامات کشوری و لشکری در آن قرار می‌گرفتند. بخش دوم شعر اشاره به باغ‌هایی دارد که در پشت بدنه این گونه از میدان‌ها وجود داشت و محل فضاهای دیوانی، نظامی، خدماتی و سکونتگاهی (البته در فضاهای متمایز از یکدیگر) بود (سلطانزاده، ۱۳۹۸: ۳۵۸).

با توجه به شواهد متنی از قرار داشتن باغی در ضلع جنوبی کاخ و تشابه پلان میدان چوگان و صحن بزرگ که از ترکیب کوشکی مرتفع با بیرون‌زدگی ایوان نسبت به میدان طویل حاصل شده است می‌توان طراحی این مجتمع سکونتگاهی - حکومتی را با الگوبرداری از معماری ایرانی قلمداد کرد. هرتسفلد اشاره می‌کند دوازده نمونه از این گونه میدان در سامرا وجود دارد که همگی در داخل کاخ یا نزدیکی آن قرار دارند.

کاخ شمالی (سکونتگاهی) - جوسق

جوسق را در متون به‌وضوح اقامتگاه خصوصی و محل زندگی خلیفه ذکر کرده‌اند. این کاخ در بخش شمالی مجموعه دارالخلافه قرار دارد. در انتهای غربی آن یک بلوک تالار بار مربع‌شکل با دیواری پشت‌بنددار روی یک سکو قرار دارد و نقشه آن طوری است که گویی گنبد خانه‌ای در میانه‌اش بوده است (Northedge, 2001: 33). همان‌طور که مشاهده می‌شود ترکیب حیاط و ایوان و گنبد در این مجموعه نیز یادآور الگوی کاخ‌های ساسانی است. در «جدول ۲» به این عناصر معماری در مقایسه با کاخ‌های ایرانی اشاره شده است.

حوض دارد و از طریق دو حیاط به اتاقی که در آن سریر شاهی جای داشت هدایت می‌شده است. اتاقی با نقشه چلیپایی^۲ که در قسمت مرکزی گنبد خانه‌ای هست و حول آن چهار دالان است که در شرق، غرب و جنوب و مابین این دالان‌ها میانسراهایی بوده و سمت شرقی یک تالار عرضی بزرگ قرار داشت که مستقیماً به صحن بزرگ (تفرجگاه بزرگ) راه می‌برده است (قیومی بید هندی، ۱۳۹۷: ۲۲۰). این بنا و عملکردش مانند ورودی سه ایوانی و تشریفاتی طرح تازه‌ای نیست و در کاخ‌های ساسانی مثل کاخ خسرو در قصر شیرین مشاهده شده است.

صحن بزرگ

مستطیلی به ابعاد ۱۸۶×۳۶۰ متر که هرتسفلد آن را تفرجگاه بزرگ نامید. صحن را دیوارهای خشتی احاطه کرده است که طاقچه و گچ‌بری قالبی دارد. لبه بالایی این دیوارها شرفه پلکانی داشته است (Northedge, 1993:152). فضای باز و وسیعی که بخشی از آن سنگ‌فرش شده و باغ‌ها و جوی‌های آب آن را تجهیز کرده‌اند (هیلن برند، ۱۳۹۳: ۴۴۲). در ضلع شمالی صحن ساختمانی قرار دارد که هرتسفلد آن را گنبدخانه یا تالار مدور نامید و بیان کرد که بنا و متعلقاتش چنان می‌نماید که «مجلس» یکی از صاحب‌منصبان باشد که از نزدیک با اداره کاخ در ارتباط بود. بلوک بار عام شامل تالار عرضی (۷×۱۸ متر) است و یک بیرون‌زدگی به صحن بزرگ دارد (قیومی بید هندی، ۱۳۹۷: ۲۲۶).

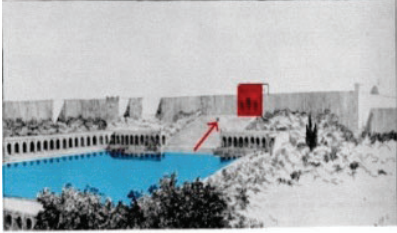
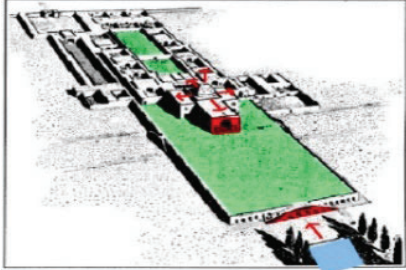

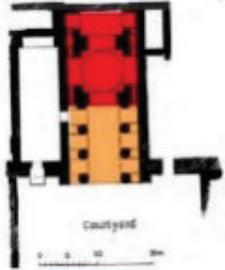
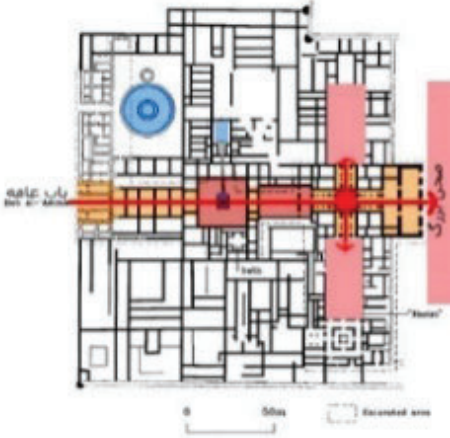
میدان چوگان و تماشاگاه

در انتهای صحن بزرگ سرداب کوچکی قرار دارد که دالانی یکسره به حیاط مربع و بعد به میدان مستطیل‌شکل طویل (میدان چوگان) می‌رسد. دروازه درون میدان را هرتسفلد کاوش کرده است. این بنا (۴۵×۲۸ متر) را با آجر ساخته‌اند. در هر طرفش پنج غرفه شمالی - جنوبی است که احتمالاً زیرساخت آشکوب بالایی بوده که سکوی (تماشا) روی آن قرار داشته است.

باغ جنوبی کاخ

بر اساس دو شاهد در منابع مکتوب، این محوطه زمانی باغ بوده است. اولاً نام دروازه‌ای که یعقوبی از آن یاد می‌کند به نام باب بستان که به صحن بزرگ راه می‌افته است. ثانیاً، یک شاهد متنی از سال ۲۴۸ ق/ ۸۶۲ م داریم که در آن می‌گویند «از عمری و از میان باغ‌ها رفته است.» (طبری، ۱۳۵۳: ۲۵۶-۲۵۷). نقشه

جدول ۲. مقایسه تطبیقی دارالخلافه- جوسق خاقانی با کاخ‌های ایرانی.

جوسق خاقانی یا دارالخلافه	کاخ‌های ایرانی
 <p>باب عامه دار الخلافه در سامرا، منبع پوپ</p>	 <p>کاخ ساسانی خسرو در قصر شیرین</p>
<p>عناصر معماری ایرانی: قرار گیری بنا بر روی صفه=استفاده از پله‌های تشریفات=قرار گیری حوض آب در جلوی ورودی</p>	
 <p>باب عامه دارالخلافه در سامرا</p>	 <p>کاخ ساسانی دامغان</p>
<p>= عناصر معماری ایرانی: بنای سردر و استفاده از ایوان سه دهانه با طاق آهنگ</p>	
 <p>ورودی به تالار بارعام دارالخلافه</p>	 <p>ورودی به تالار بارعام کاخ خسرو در قصر شیرین و کاخ فیروز آباد</p>
<p>=عناصر معماری ایرانی: دسترسی غیر مستقیم و سلسله‌مراتبی</p>	

<p>ادامه جدول ۲. مقایسه تطبیقی دارالخلافه- جوسق خاقانی با کاخ‌های ایرانی.</p>	
<p>Fig. 7. Reconstruction of the square reception-hall block. Drawing D-1104a in the Evans Herford Papers. Courtesy Freer Gallery of Art/Arthur M. Sackler Gallery Archives, Washington, D.C.</p> <p>تالار بارعام دارالخلافه</p>	<p>ت الار کاخ ساسانی بیشاپور</p>
<p>عناصر معماری ایرانی: =گنبد+ تالار تخت صلیبی شکل</p>	
<p>صحن بزرگ دارالخلافه عمارت بیرون زده در صحن بزرگ با الگوی ایوان و اتاق گنبدی در پشت آن مشابه کاخ دامغان</p>	<p>فضاهای جلوی ایوان شرقی و غربی کاخ آپادانا</p>
<p>= عناصر معماری ایرانی: وجود بک ایوان در طبقه فوقانی کاخ برای استقرار مقامات کشوری برای سان رژه و تجمع‌ها</p>	
<p>دارالخلافه (کاخ حکومتی) - جوسق خاقانی (کاخ سکونتی)</p>	<p>آپادانا (کاخ حکومتی) - قصر خشایار شاه (کاخ سکونتی)</p>
<p>= عناصر معماری ایرانی: همجواری کاخ‌های سکونتی و حکومتی و باغ‌های اطراف آنها و زمین بازی چوگان</p>	

بخش عمومی و خصوصی است (تصویر ۲ و ۳). (Northedge, 2001: 38) در دارالخلافه این دو کارکرد به دو ساختمان مجزا تقسیم می‌شوند: دارالعامه و جوسق الخاقانی اما در الجعفری آنها در یک مجموعه واحد در محوطه داخلی ترکیب می‌شوند که نشان‌دهنده این نکته است که جنبه سکونت شخصی در

کاخ جعفری (کاخ سکونتگاهی - حکومتی)
جعفری بزرگ‌ترین کاخ اسلامی با مساحتی بالغ بر ۲۱۱ هکتار، بیش از یک‌ونیم برابر بزرگ‌تر از دارالخلافه (جوسق الخاقانی) در سامرا (۱۲۵ هکتار) توسط متوکل ساخته شد. همچون دارالخلافه کاخی سکونتگاهی - حکومتی است و دارای دو

تصویر ۱. نقشه جوسق خاقانی - دارالخلافة، (کرسول، ۱۳۹۳: ۳۲۲)

تصویر ۳. کاخ جعفری
(Northedge, 1999:15)

تصویر ۲. کاخ الصبیح (Northedge, 1999:15)

جدول ۳. مقایسه تطبیقی کاخ جعفری با عناصر معماری ایرانی کاخ‌های ایران.

عناصر معماری ایرانی در کاخ‌های ایران	کاخ جعفری (کاخ سکونتگاهی - حکومتی)
<p>قرارگیری بنا بر روی صفا (تخت جمشید، کاخ خسرو) استفاده از پله‌های تشریفاتی (تخت جمشید، کاخ خسرو) قرارگیری حوض آب در جلوی ورودی (کاخ بیشاپور، کاخ خسرو) بنای سردر و استفاده از ایوان با طاق آهنگ (کاخ کسری)</p>	
<p>دسترسی غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی (تخت جمشید، کاخ خسرو، کاخ کسری، کاخ بیشاپور، ...)</p>	 <p>کاخ حکومتی جعفری</p>
<p>گنبد+ تالار تخت صلیبی شکل (کاخ بیشاپور، کاخ فیروزآباد)</p>	 <p>A49 Audience Hall Block</p> <p>تالار بارعام رو به دجله کاخ جعفری</p>
<p>هم‌جواری کاخ‌های سکونتی و حکومتی و باغ‌های اطراف آنها و زمین بازی چوگان (تخت جمشید، میدان نقش جهان)</p>	

باب عامه

در متون تاریخی به دروازه سه‌گانه‌ای به نام باب عامه اشاره شده است. و اصطلاح باب عامه قطعاً به سالن بارعام اشاره دارد. طبری در شرح واقعه ترور متوکل و گرفتن بیعت برای خلیفه بعدی چنین نقل می‌کند: «وقتی صبح روزی بود که منتصر را خلیفه نامیدند، خبر قتل جعفر در المحوزه - همان شهری که جعفر بنا کرده بود - در میان مردم سامرا، رسید. و چند و روز شاکریه به همراه دیگر مردم به باب عامه در جعفری رسیدند. روز بعد، جمعیت به سوی «سه دروازه» عقب رانده می‌شوند، یعقوبی نیز به آن اشاره می‌کند: «او در مقابل کاخ‌های خود سه دروازه بزرگ و زیبا ایجاد کرد که سوارکار با نیزه‌اش وارد آنها می‌شد.» (یعقوبی، ۱۳۶۶: ۲۶۶).

جعفری مهم‌تر از دارالخلافة است. در ضلع شمالی کاخ میدان چوگان با اقامتگاه تماشاگران، قابل مقایسه با دارالخلافة وجود دارد و خارج از آن در ورودی قاطول، قصر کوچک‌تری با حوض مرکزی قرار دارد که به عنوان کاخ اواخر ساسانی شناخته شده است (تصویر ۲). با این حال، شواهد سفالی نیز از اشغال عباسیان وجود دارد و احتمالاً توسط متوکل بازسازی شده است تا بخشی از مجموعه باشد. (Northedge 2001: 39) کاخ از چهار قسمت اصلی تشکیل یافته است:

۱. بلوک تالار بارعام مربعی رو به دجله، ۲. باغی در فضای مثلثی باقی‌مانده در جبهه دجله؛ ۳. یک محوطه داخلی که به سه بخش با اقامتگاه‌ها و انبارها تقسیم شده است؛ و ۴. یک محوطه بیرونی در شرق با کارگاه‌ها و مسجد و قسمت مسکونی کوچک برای نگهبانان که ورودی اصلی کاخ نیز در گوشه جنوب شرقی آن قرار دارد.

جدول ۴. مقایسه تطبیقی کاخ بلکورا با عناصر معماری ایرانی کاخ‌های ایران.

بلکورا (بوالقواره) کاخ سکونتگاهی - حکومتی	عناصر معماری ایرانی در کاخ‌های ایران
 <p>تصویر ۴: تصویر سه‌بعدی کاخ بلکورا. (pinterest.com)</p>	<p>قرارگیری بنا بر روی صغه (تخت جمشید، کاخ خسرو) استفاده از پله‌های تشریفاتی (تخت جمشید، کاخ خسرو) قرارگیری حوض آب در جلوی ورودی (کاخ بیشاپور، کاخ خسرو) استفاده دقیق از دورنما و صغه سازی (قلعه دختر، کاخ خسرو)</p>
 <p>تصویر ۵: تالار بارعام رو به دجله کاخ بلکورا. (pinterest.com)</p>	<p>بنای سردر و استفاده از ایوان سه دهانه با طاق آهنگ (کاخ دامغان، کاخ فیروزآباد) گنبد+ تالار تخت صلیبی شکل (کاخ بیشاپور، کاخ فیروزآباد)</p>
 <p>صویر ۶: پلان کاخ بلکورا. (pinterest.com)</p>	<p>دسترسی غیر مستقیم و سلسله‌مراتبی (تخت جمشید، کاخ خسرو، کاخ کسری، کاخ بیشاپور، ...)</p> <p>هم‌جواری کاخ‌های سکونتی و حکومتی و باغ‌های اطراف آنها و زمین بازی چوگان (تخت جمشید، میدان نقش جهان).</p>

تالار بارعام مربعی رو به دجله

بلوک تالار بارعام بر روی دجله به ابعاد (۱۱۵×۱۱۵ متر) با آجر پخته‌شده ساخته شده است و شامل یک اتاق مربع گنبدی، با چهار ایوان - یا شاید تالارهای ستون‌دار، مانند دارالعامه - و

تالارهای عرضی در انتهای بیرونی آنها بود (تصویر ۴). در جلوی سالن بارعام زمین به سمت رودخانه شیب دارد و احتمال می‌رود که پلکانی به سمت پایین وجود داشته باشد (North-edge 1999: 348). دروازه‌ای به نام باب‌الشط (رودخانه)

بلکورا (بوالقواره) کاخ سکونتگاهی - حکومتی

این کاخ به دستور متوکل خلیفه عباسی در سال ۸۴۹/۲۳۵-۲۴۵/۸۶۰ ساخته شد. ستون فقرات آن در امتداد محور طولی، متشکل از سه حیاط پی‌درپی است، هر یک دروازه‌ای نمایان دارد که احتمالاً به اتاق عظیم چلیپایی شکلی که تخت شاهی در آن جای داشته، منتهی می‌شده که در کنار ایوان‌های عمیقی در محور اصلی قرار داشته است؛ این ایوان‌ها نیز به‌نوبه خود به حیاط دیگری راه داشته است - که خارج از خود کاخ قرار داشته- و با شیب ملایمی به سوی آب می‌رفته است (تصویر ۴ و ۵) (هیلن برنر، ۱۳۹۳: ۴۰۴). طرح محوطه کاخ آشکارا بر اساس طرح دارالعامه، بلوک مربعی از تالارهای پذیرایی با باغی بر روی دجله و حیاط مستطیل شکل در پشت آن است (Northedge 2001:52).

سلسله‌مراتب بصری بلکورا در ارتباط نزدیک با سلسله‌مراتب فضایی آن است. (هیلن برنر، ۱۳۹۳: ۴۰۶). سطح همکف، به وسیله سکوهایی به تدریج ارتفاع می‌یابد. - سکوهایی که هرچه به اتاق تخت نزدیک‌تر می‌شد ارتفاع بیشتری می‌گرفت - از این‌رو هر حیاطی از حیاط قبلی خود مرتفع‌تر بود. در اوج و در بالاترین نقطه مجموعه سکوی اتاق تخت قرار داشت. این ترتیب و ترکیب فکر کهن خاور نزدیک از شاه را که فراتر از رعیت خود است بیان می‌داشت. انتخاب مصالح نیز انعکاسی از سلسله‌مراتب بود. حقیرترین مصالح، یعنی چینه، برای ساختن دیوار خارجی قلعه کفایت می‌کرد. در دو حیاط خارجی خشت جایگزین آن می‌شد. و احتمالاً در حیاط درونی و اتاق تخت کاملاً محتمل است که کیفیت تزئینات به تناسب تغییر می‌کرد و تابع افزایش جلال و شکوه بوده است

در انتها الیه قطعه، در امتداد تمام طول آن، میدانی به شکل مستطیل وجود دارد که احتمالاً برای بازی چوگان از آن استفاده می‌شده است. (تصویر ۶) در اطراف این کاخ، باغ وسیعی مرکب از چهار قسمت وجود داشته که در گوشه‌های آن بناهایی مشرف بر رود دجله وجود داشته است (زمانی، ۱۳۹۶: ۶۸).

مانند دو کاخ قبلی (جوسق و جعفری)، در این کاخ نیز هم‌جواری بناهای مسکونی و دیوانی و باغ و حوض آب در مقابل ورودی و ساخت میدان چوگان مشاهده می‌شود و علاوه بر آن استفاده دقیق از دورنما و صفا سازی مصنوعی در ایران پیشینه‌ای دیرینه دارد که در کوه خواجه در سیستان و قلعه دختر در فارس و کاخ خسرو در قصر شیرین مشاهده می‌شود (جدول ۴).

در این اینجا وجود داشت. فضای مثلثی بین محوطه داخلی و کرانه دجله به صورت باغی طراحی شده بود که از نوع باغ کنار رودخانه در دارالخلافه و بالکواره بود. همچنین در نوار جنوبی کاخ فضای به ابعاد ۳۱۶ × ۸۳۴ متر مشابه آن بخش از دارالخلافه که در متون به عنوان باغ توصیف شده است وجود دارد که به غیر از کانال و قنات خالی بود و با توجه به مدت کوتاه اشغال کاخ، جای تعجب نخواهد بود که هیچ مدرکی از تأسیسات باغ در اینجا دیده نشود. با این حال ممکن است برخی از چاه‌های قناتی که در محوطه دیده می‌شوند با یک سیستم آبیاری ناتمام متصل باشند (Northedge 2023: 76-75).

در پشت بلوک سالن بارعام مربع، یک حیاط مستطیل شکل با یک رواق و یک حوض (۱۱۰ × ۷۵ متر) قرار دارد. در ضلع شرقی این بارگاه، دومین ساختمان تالار پذیرایی ساخته شده با آجر پخته (۵۲ × ۳۴ متر)، با اتاق گنبدی و تالارهای دیگر قرار داشت. پشت تالار دوم هشت خیابان از ساختمان‌های حیاط دار قرار دارد که احتمالاً آپارتمان‌های مسکونی هستند. در شرق خیابان‌ها، واحد دوم (تصویر ۳) به ابعاد تقریبی ۲۲۶ × ۳۰۰ متر وجود دارد. قسمت مرکزی این واحد یک تالار گنبدی مربع شکل با آجر پخته در انتهای شرقی است که با باب عامه در اسناد تاریخی مطابقت دارد. در ضلع غربی آن زمینی به ابعاد ۱۳۲ × ۱۰۶ متر قرار دارد. به نظر می‌رسد این نسخه مینیاتوری از تفرجگاه در دارالخلافه باشد. در طرف مقابل این تفرجگاه مینیاتوری، تالار دوم با آجر پخته قرار دارد که بیشتر به حیاط رواق داری باز می‌شود (Northedge 1999: 349).

بر اساس شواهد متنی و اسناد و نقشه‌ها در این کاخ نیز مشابه دارالخلافه هم‌نشینی فضاهای مسکونی و دیوانی و میدان باز و تالار بارعام و بار خاص و قرارگیری باغ‌ها در اطراف آن و سلسله‌مراتب ورود به کاخ و تأکید بر ورودی با ایجاد سردر عظیم و حوض آب در مقابل آنها مشاهده می‌شود. همچنین این کاخ‌ها نیز مانند تخت جمشید بر روی صفا قرار گرفته‌اند و ترکیب حیاط و ایوان و گنبد نیز به‌مراتب در تالارهای بار عام و بار خاص به کار گرفته شده است که همگی متأثر از الگوی کاخ‌های ساسانی است. نکته مهم دیگر میدان‌های بازی چوگان در هر دو کاخ می‌باشد که نشان از پر کردن اوقات فراغت خلفای عرب به سبک شاهان ایرانی است. در واقع می‌توان بیان کرد جعفری و خاقانی تا حدی گسترش کاخ ساسانی در مقیاس وسیع هستند (جدول ۳).

جدول ۵. نقد بینامتنی کاخ‌های سکونتی - حکومتی عباسیان.

مراتب بینامعماری	ارتباط بینامعماری	اجزای درونی اثر	کاخ‌های حکومتی - سکونتی
بینامتنی قوی	بینافرهنگی بینامتنی افقی بازنمایی صریح و ضمنی	فرم: مربع‌شکل با طرح چهار ایوانی	دارالاماره کوفه
		نمودار فضایی: نحوه تعریف ورودی، ایوان سه دهانه با اتاقی گنبدین در پس آن دسترسی غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی	
		ساخت: طاق و گنبد و مصالح آجری	
		زمینه: هم‌جواری کاخ با مسجد و قرارگیری در مرکز شهر	
بینامتنی قوی	بینافرهنگی بینامتنی افقی بازنمایی صریح و ضمنی	فرم: مربع‌شکل با طرح چهار ایوانی	قصر الذهب بغداد
		نمودار فضایی: نحوه تعریف ورودی، ایوان سه دهانه با اتاقی گنبدین در پس آن دسترسی غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی	
		ساخت: طاق و گنبد و مصالح آجری	
		زمینه: هم‌جواری کاخ با مسجد و قرارگیری در مرکز شهر	
بینامتنی قوی	بینافرهنگی بینامتنی افقی بازنمایی صریح و ضمنی	فرم: هندسه و تناسب عظیم (تیسفون العرب)	جوسق خاقانی (سامرا)
		نمودار فضایی: باب العامه، دیوان عام و دیوان خاص، عرض لشگر، میدان چوگان، باغ‌های حکومتی دسترسی غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی و قرارگیری بر صفه، تأکید بر ورودی و سردر عظیم با طاق آهنگ سه‌دهانه و قرارگیری حوض آب در جلوی ورودی	
		ساخت: ترکیب گنبد + تالار تخت صلیبی شکل + ایوان و مصالح آجری و خشت و گچ	
		زمینه: هم‌جواری کاخ با مسجد و قرارگیری در مرکز شهر	
بینامتنی قوی	بینافرهنگی بینامتنی افقی بازنمایی صریح و ضمنی	فرم: هندسه و تناسب عظیم (۱/۵ برابر بزرگ‌تر از جوسق)	جعفری (متوکلیه)
		نمودار فضایی: باب العامه، دیوان عام و دیوان خاص، عرض لشگر، میدان چوگان، باغ‌های حکومتی دسترسی غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی و قرارگیری بر صفه، تأکید بر ورودی و سردر عظیم با طاق آهنگ سه‌دهانه و قرارگیری حوض آب در جلوی ورودی	
		ساخت: ترکیب گنبد + تالار تخت صلیبی شکل + ایوان و مصالح آجری و خشت و گچ	
		زمینه: قرارگیری در بیرون شهر و (فاصله گرفتن از مردم و تأکید بر جنبه مسکونی کاخ)	
بینامتنی قوی	بینافرهنگی بینامتنی افقی بازنمایی صریح و ضمنی	فرم: هندسه و تناسب عظیم در امتداد محور طولی، متشکل از سه حیاط پی‌درپی که هر یک دروازه‌ای نمایان دارد (با دورنماسازی و صفه‌سازی)	بلکوارا
		نمودار فضایی: باب العامه، دیوان عام و دیوان خاص، عرض لشگر، میدان چوگان، باغ‌های حکومتی دسترسی غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی و قرارگیری بر صفه، تأکید بر ورودی و پله‌های تشریفاتی و قرارگیری حوض آب در جلوی ورودی	
		ساخت: ترکیب گنبد + تالار تخت صلیبی شکل + ایوان و مصالح آجری و خشت و گچ	
		زمینه: قرارگیری در مرکز شهر	

جدول ۶. مقایسه تطبیقی عناصر معماری ایرانی در کاخ‌های عباسیان.

مقایسه تطبیقی عناصر معماری ایرانی در کاخ‌های عباسیان						
عناصر معماری ایرانی (پیش متن)	نمونه ایرانی (پیش متن)	دارالاماره کوفه	قصرالذهب	جوسق خاقانی	کاخ جعفری	کاخ بلکورا
قرارگیری بنا بر روی صفه	تخت جمشید، کاخ خسرو در قصر شیرین	=	=	=	=	=
تأکید بر ورودی و سردر عظیم با طاق آهنگ ۳ دهانه	تخت جمشید، کاخ خسرو در قصر شیرین، کاخ سروستان، ایوان مداین، کاخ دامغان	=	=	=	=	=
دسترسی غیر مستقیم و سلسله‌مراتبی	تخت جمشید، کاخ خسرو در قصر شیرین، کاخ سروستان، ایوان مداین	=	=	=	=	=
قرارگیری حوض آب در جلوی ورودی	کاخ بیشاپور، کاخ خسرو در قصر شیرین، کاخ تیسفون	=	=	=	=	=
ترکیب گنبد+ تالار تخت صلیبی شکل= ایوان	کاخ فیروزآباد، کاخ بیشاپور، کاخ خسرو در قصر شیرین، کاخ سروستان	=	=	=	=	=
هم‌جواری کاخ‌های سکونتی و حکومتی و باغ‌های اطراف آنها	تخت جمشید، کاخ تیسفون، کاخ خسرو در قصر شیرین	=	=	=	=	=
زمین بازی چوگان	کاخ خسرو در قصر شیرین	=	=	=	=	=

نتیجه‌گیری

با بررسی روابط بینامتنی میان کاخ‌های ایرانیان با کاخ‌های عباسیان بر پایه روابطی که میان اجزاء درونی آثار شامل فرم، برنامه/ نمودار فضایی و ساخت، در لایه بینا فرهنگی در یک نظام نشانه‌شناسانه افقی انجام شد متوجه روابط بینا معماری قوی در این آثار می‌شویم (جدول ۵ و ۶) که با تأثیرپذیری فرهنگ ایرانی در دربار عباسی به واسطه حضور ایرانیان در تمام مناسب لشگری و کشوری و تلاش در جهت تقویت، تداوم و کارآمدی سنن فرهنگی اجتماعی خود، این ارتباط در یک سطح متوقف نشده است و ارتباطی صرفاً به واسطه شکل و چندتکه نیست بلکه ارتباطی گسترده‌تر به واسطه مفاهیم مشترک میان شبکه‌ای از آثار وجود دارد تا عمق مضامین اثر گسترش پیدا کرده است. به عنوان مثال می‌توان به مراسم آیینی و تشریفاتی در دربار عباسی اشاره کرد که در فضاها معماری جلوه‌گر شده است و در سازمان‌دهی کاخ‌هایی نظیر قصرالذهب، جوسق خاقانی، کاخ جعفری و بلکورا شاهد فضاها و دسترسی‌های غیرمستقیم و سلسله‌مراتبی برای انجام مراسم بارعام و بار

خاص و عرض لشگر و مراسم پرده‌داری با الگوبرداری از معماری ایرانی هستیم. که سابقه آن به پاسارگاد و تخت جمشید می‌رسد و شاهد تداوم این الگوهای معماری در کاخ‌های ساسانی از جمله کاخ خسرو در قصر شیرین و کاخ تیسفون در مجاورت بغداد، پایتخت عباسیان هستیم که می‌توانست نمونه خوبی جهت الگوبرداری در سازمان‌دهی پلان کاخ‌های عباسیان باشد. الگوی معماری باب عامه در کاخ‌های جوسق خاقانی و جعفری و بلکورا را می‌توان به عنوان عمارت سردر که در باغ‌های حکومتی- سکونتگاهی ایرانیان به عنوان ساختمانی دیوانی و حکومتی استفاده می‌کردند در نظر گرفت که با نمای طاق کسری در تیسفون و کاخ سروستان قابل مقایسه است. تالار تخت چلیپایی با ترکیب گنبد و ایوان که غالباً با دورنما سازی و صفه سازی، در هسته مرکزی کاخ قرار می‌گرفت، نیز نشانه‌ای از تأکیدات دقیقاً هم‌زمان و درجه‌بندی‌شده‌ای است که در ارتباط نزدیک با سلسله‌مراتب فضایی کاخ قرار داشت که در ایران باستان سابقه‌ای طولانی داشت و به نحوی تأکید بر مقام خلافت گونه شاه بر رعیت بود. نمونه‌های ایرانی آن کاخ خسرو

وسیع هستند. همچنین در بررسی باغ‌های مجاور کاخ‌های بلکورا و جوسق خاقانی و جعفری مشاهداتی دال بر باغ‌سازی با الگوی چهارباغ ایرانی وجود دارد که می‌تواند در تحقیق‌های آتی مورد توجه قرار بگیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. دارالاماره کوفه که قبل از شروع یا مقارن شروع سلطنت اموی بنیاد گردیده دارای اهمیت خاصی است زیرا به نحو بازی با هنر ساسانی مربوط بوده و از طرف دیگر می‌توانسته برای بناهای اموی و عباسی سرمشق روشنی باشد.
۲. تأکید دین اسلام بر ساده زیستی و دوری از تجملگرایی است که خلفای نخستین سعی در حفظ این امر داشتند ولی به تدریج با فتح سرزمین‌های مختلف از جمله روم و ایران که سابقه طولانی پادشاهی داشتند شکوه و جلال دربار آنها بسیاری از خلفا را تحت تأثیر قرار داد.
۳. معبد مرکزی چلیپایی تپه نوشیجان مربوط به دوره مادها قدیمی‌ترین طرح چلیپایی در ایران باستان است که ابتدا در فضاهای مذهبی و سپس در طرح مایه مکان‌های حکومتی و مقدس مثل کاخ بیشاپور و کاخ خسرو تداوم یافت و در معماری کاخ‌های عباسیان نیز پدیدار گشت البته این طرح در معماری بعضی از تمدن‌های بزرگ مانند هند نیز به کار می‌رفته است.

در قصر شیرین و کاخ دامغان است که در سازمان‌دهی کاخ‌های عباسی قصرالذهب، جوسق خاقانی، کاخ جعفری و بلکورا تکرار شده است. الگوبرداری از نمادهای آیینی ایران باستان از جمله قرارگیری حوض آب در ورودی بناهای آیینی و عمومی مانند کاخ خسرو، کاخ بیشاپور و کاخ تیسفون در کاخ‌های جوسق خاقانی، جعفری و بلکورا قابل مشاهده است. استفاده از پله‌های تشریفاتی و تأکید بر ورودی مانند تخت جمشید، کاخ خسرو در قصر شیرین و استفاده از طاق‌های سه دهانه مانند کاخ دامغان و کاخ خسرو و همچنین هم‌جواری کاخ‌های سکوتی و حکومتی و باغ‌های اطراف آنها و زمین‌های بازی چوگان برای پر کردن اوقات فراغت خلفای عباسی به سبک شاهان ایرانی نیز منشأ فرهنگی دارد که در فضاهای معماری کاخ‌های جوسق خاقانی و جعفری و بلکورا نمود پیدا کرده است. در واقع می‌توان بیان کرد این کاخ‌ها تا حدی گسترش کاخ ساسانی در مقیاس

فهرست منابع

- اشرفی خیرآبادی (۱۳۹۷). *مبانی تأثیرگذار بر کارآمدی سنن فرهنگی و اجتماعی ایرانی در عصر اول عباسی*، رساله دکتری تخصصی رشته تاریخ، دانشگاه پیام نور مرکز بین الملل قشم.
- بارنز، بکر (۱۳۶۷). *تاریخ اندیشه اجتماعی*، جلد ۱، ترجمه جواد یوسفیان و اصغر مجیدی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- بلادری، احمدین یحیی (۱۳۶۷). *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، چاپ اول، تهران: نقره.
- پوپ، آرتور ایهام (۱۳۹۰). *سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)*، مترجم نجف دریابندری، چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- خلیلی، عباس (۱۳۳۵). *ایران بعد از اسلام*، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- رئیمی، ایمان (۱۳۹۴). *نظریاتری، جستارهای نظریه معماری*، مشهد: کتابکده کسری.
- زمانی، عباس (۱۳۹۶). *تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی*، چاپ دوم، تهران: انتشارات اساطیر.
- ساتینگهاوزن و الگ گرابر (۱۳۹۸). *هنر و معماری اسلامی ۱*، ترجمه یعقوب آژند، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات سمت.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۷). *معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی*، چاپ دوم، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۸). *معماری ایران در دوره اسلامی (مفاهیم و الگوها و آثار)*، چاپ اول، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین.
- شابشتی، علی بن محمد (۲۰۰۸ م)، *الديارات، دمشق سوریه: المدی*.
- شیرازی، محمدرضا (۱۳۸۱). *نشانه شناسی معماری، مجله معمار*، (۱۶)، ۱۴-۱۶.
- صابی، هلال بن محسن (۱۳۹۷). *رسوم دارالخلافه (نقش آیین‌های ایرانی در نظام خلافت اسلامی)*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ اول، تهران: کارنامه.
- طبری، ابن جریر (۱۳۵۳ ق)، *تاریخ الأمم والملوک*، ج ۹، دار التراث.
- قاسمی نیا، مازیار، سلطان‌زاده، حسین و رئیمی، ایمان (۱۴۰۱). «بینا معماری»: تبیین روابط میان یک اثر معماری با آثار دیگر بر پایه رویکرد «بینامتنیت»، *نامه معماری و شهرسازی*، سال چهاردهم (۳۴)، ۲۵-۴۴.
- قیومی بید هندی، مهرداد (۱۳۹۷). *مجموعه هنر در تمدن اسلامی*، چاپ اول، تهران: سمت، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم اسلامی.
- کرسول، کمرون (۱۳۹۳). *گذری بر معماری متقدم مسلمانان*، چاپ دوم، ترجمه مهدی گلچین عارفی، انتشارات متن منتشر.

- گذار، آندره (۱۳۹۵)، *هنر ایران*، چاپ اول، تهران: یساولی.
- گروت، لیندا؛ وانگ، دیوید (۱۳۹۶)، *روش تحقیق در معماری*، ترجمه علیرضا عینی فر، چاپ نهم، تهران، دانشگاه تهران.
- گیرشمن (۱۳۹۰)، *هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ اول، ناشر: علمی و فرهنگی.
- نامورمطلق، بهمن (۱۳۹۰)، *درآمدی بر بینامتنیت: نظریه و کاربردها*، چاپ اول، تهران: سخن.
- نامورمطلق، بهمن (۱۳۹۵)، *بینامتنیت از ساختارگرایی تا پسامدرنیسم*، چاپ اول، تهران: سخن.
- نقره‌کار، عبدالحمید؛ رئیسی، محمدمنان (۱۳۹۰)، تحلیل نشانه شناختی سامانه مسکن ایرانی بر پایه ارتباط لایه‌های متن / مسکن، هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۳ (۴۶)، ۱۴-۵.
- هوف، دیتیش (۱۳۷۵)، *در زمینه بازسازی برج فیروزآباد*، فارس، ایران، نشر سازمان میراث فرهنگی.
- هیلن براند (۱۳۹۸)، *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه اردشیر اشراقی، چاپ پنجم، تهران: روزنه.
- هیلن براند، روبرت (۱۳۹۳)، *معماری اسلامی*، ترجمه آیت الله زاده شیرازی، چاپ هفتم، تهران: روزنه.
- یاقوت حموی، ابن‌عبدالله (۱۹۹۵م)، *معجم البلدان*، بیروت، دژصادر.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۶۶)، *البلدان*، ترجمه محمدابراهیم آیتی تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Northedge, A. (1993), An Interpretation of the Palace of the Caliph at Samarra (Dar al-Khilafa or Jawsaq al-Khaqani, Pre-Modern Islamic Palaces, *In Ars Orientalis, Gülru Necipoglu, ed. Ann Arbor: Department of History, University of Michigan.* 23, 143-170 .

Northedge, A. (1999), *The Ja'fari palace of al-Mutawakkil, Damaszener Mitteilungen*, 11, 345-364 .

Northedge, A. (2001), *The palace of the Abbasids at samarra*, in *Robinson, C. (ed.), A Medieval Islamic City Reconsidered, Oxford Studies in Islamic Art.* 14, 29-67.

Northedge, A. (2023), 'Gardens at Samarra', 59-84 in Caiozzo & Joshi (eds), *Jardins d'Orient, entre usages sociaux, pratiques politiques, et mémoire du passé, Jardins & Société* 6, Valenciennes: Presses Universitaires de Valenciennes.

Northedge, A) 2005). *The Historical Topography of Samarra*. London: British School of Archaeology in Iraq,

Santi, A. (2018), Early Islamic Kūfa in Context: A Chronological Reinterpretation of the Palace, with a Note on the Development of the Monumental Language of the Early Muslim Élite. *Annali, Sezione orientale*, Vol 78:1-2, 69-103.